

Теорія діалогізму: філософсько-емпіричний вимір*Роботу виконано на кафедрі теорії літератури
та зарубіжної літератури ЧНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто категорію діалогу в контексті комунікативної філософії. Висвітлено роль та місце діалогу в процесі спілкування Я та Іншого. Теоретично обґрунтовано складові компоненти комунікації та визначено їхній вплив на становлення категорії епістолярного діалогу.

Ключові слова: комунікація, діалог, кореспонденція, Я, Інший.

Sternichuk V. B. The theory of dialogue: philosophical-empirical dimension. The article deals with the category of dialogue in the context of the Philosophy of Communication. The role and place of dialogue in the process of intercourse between I and the Other are elucidated. The principal components of communication is theoretically proved and their influence on the category of epistolary dialogue is defined.

Key words: communication, dialogue, correspondence (mail), the I, the Other.

Стернічук В. Б. Теория диалогизма: философско-эмпирическое измерение. В статье рассматривается категория диалога в контексте коммуникативной философии. Освещается роль и место диалога в процессе общения Я и Другого. Теоретически обосновываются базовые компоненты коммуникации. Определяется их влияние на становление категории эпистолярного диалога.

Ключевые слова: коммуникация, диалог, корреспонденция, Я, Другой.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розглядаючи категорію епістолярного діалогу, потрібно також систематизувати знання про діалог у філософському, психологічному та емпіричному вимірах. **Мета** статті – дослідити категорію діалогу в контексті комунікативної філософії. Філософське обґрунтування дає змогу простежити еволюцію комунікації та визначити її вплив на становлення категорії епістолярного діалогу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вперше ми натрапляємо на поняття діалогу в античності. Сократ вважав діалог тією рушійною мовною одиницею, яка дає можливість через протилежності віднайти істину. На думку німецького філософа Ганса-Георга Гадамера, платонівський діалог є герменевтичним взірцем, що «утверджує за допомогою поетичного мімесису свій діалектичний характер. Це той особливий вид тексту, який весь час втягує читача в описану дискусію» [4, 264]. Античне розуміння діалогу передбачало рівні умови для комунікантів, тобто кожен зі співрозмовників мав право висловлювати хибні думки, їх відстоювати, а впевнившись у їхній хибності, разом з опонентами шукати шлях до істини. Адже тільки за таких обставин діалог зможе виконати свою комунікативну функцію.

«Правильний» античний діалог побутував зі своїми принципами до епохи Відродження. Надалі учасникам діалогічних двобоїв обридло шукати істинний смисл речей, першочерговим стало спілкування заради спілкування, діалог заради діалогу. Це своєрідна інтелектуальна гра з протилежно «Іншим». У XIX ст. вчення Вольфганга Гумбольта та Людвіга Фейсрбаха поглибили знання про діалог як про зв'язок між Я і Ти та як про сутність буття. Щоб розкрити людську сутність, потрібне спілкування протилежних Я і Ти, в якому «Я» буде залежати від діалогу з Ти та від міри усвідомлення інакшості «Ти». Вони сформулювали уявлення про те, що розуміння та інтерпретація стосуються відносин індивідів один з одним та зі світом. Всередині моделі світу, створеної людиною, виникають діалогічні взаємини між людиною і Богом, між людиною й людиною та світом. Людина має цілковиту потребу у схожій собі.

У XX ст. діалог починають розглядати як форму мислення та пізнання дійсності. Діалог як осмислений філософський термін стає предметом окремого наукового дослідження у сфері гуманітарних наук. А з появою праць М. Бахтіна [1; 2], Е. Левінаса [8; 9] діалог почали розглядати в суб'єкт-суб'єктній площині.

Діалог трактується не тільки як розмова двох, а як поліфонія голосів, що розділені. Двоголосе слово, за Бахтіним, завжди включає передіснування іншого голосу. Відповідно до своєї діалогічної

природи слово «завжди шукає відповідного розуміння і не зупиняється на найближчому розумінні, а пробивається все далі і далі. Для слова (а отже і для людини) немає нічого страшнішого, ніж безвідповідальність. Почутість як така – вже діалогічне відношення» [2, 421]. Але без Іншого вона (почутість) була б неможливою. Існування Іншого стає обов'язковою умовою розуміння один одного та культур.

Цілісну та ґрунтовну концепцію діалогу розробив Мартін Бубер. Його ідеї стосовно Я і Ти полягають у цілковитій рівності суб'єкта та об'єкта мовлення. Філософ розглядає проблему діалогічного людського буття у трьох вимірах: діалог між людиною і Богом, діалог між людиною та людиною, діалог між людиною і світом. Симетричне ставлення Я до Ти уможливує єдність між ними, адже зрозуміти іншого означає заговорити з ним, стати ним. Я і Ти, зустрівшись один раз, змінюють світогляд один одного. Промовляючи «основоположні слова», що в одному випадку є «словесними парами Я–Ти», а в іншому – Я–Воно, людина налаштовується на діалог. Двоїстість людської поведінки, її «двоїсте» становище певним чином впливають на слова, що їх промовляє комунікант у напрямі до мовця: «Світ видається людині двоїстим відповідно до її двоїстого становища. Становище людини є двоїстим відповідно до двоїстості основоположних слів, які вона промовляє. Основоположні слова не є окремими словами, а словесними парами. Одне основоположне слово є словесною парою Я–Ти. Інше основоположне слово є словесною парою Я–Воно...» [3, 165].

Тобто вектором, що скеровує до діалогу, слугує словесна формула Я–Ти. «...Людина не уявляє “Ти” у своєму власному мисленні, а зустрічає його. Щоб експлікувати факт зустрічі, М. Бубер вводить поняття “Між”: місце зустрічі – не в “Я” і не в “Ти”, воно є “Між”, яке водночас підкреслює розрив між “Я” і “Ти”, але й пов'язує їх, встановлюючи в кожній зустрічі можливу єдність між ними. Двоє людей, які беруть участь у діалозі, повинні бути звернені одне до одного. Зв'язок, що утворився між ними, підтримується завдяки активній позиції “Я”, яке несе відповідальність за відносини, що виникають між співучасниками діалогу» [12, 14–15].

Тому роль Ти незаперечна, зважаючи на те, що саме завдяки Ти людина повертається обличчям до самої себе, розуміє себе, пізнає себе, щоб пізніше зрозуміти Іншого.

Послідовник буберівської концепції діалогу Еммануель Левінас звертає увагу на те, що рівноцінні відношення між Я і Ти можуть зашкодити автентичному вираженню одночасно обох комунікативних одиниць. Саме словесна одиниця Я–Інший може, на переконання філософа, встановити рівноправні умови для комунікантів. Окрім того, «комунікативна ситуація» Іншого, ступінь важливості Іншого в проекції до Я, постійна відповідальність за Іншого створюють паритетні умови для спілкування.

«Бути “Я” – це завжди мати на одну відповідальність більше: «Я» мого «я» утворюється фактом відповідальності, якої потребують страждання і провина Інших. Тільки “Я” може без жорстокості визнати себе жертвою», – писав Е. Левінас [8, 70]. Іншими словами, відповідальність за Іншого дасть змогу прилучитися до Бога, а дійти до «божественного начала» можливо тільки через Іншого.

Виходячи з цієї позиції, що людські відносини цілковито асиметричні,

Левінас виділяє три типи діалогу: інтеграційний, ідентифікаційний та синтетичний. Інтеграційний діалог виключає позицію Іншого, і результатом такої комунікації є «задоволення» однієї зі сторін. Ідентифікаційний діалог побудований на запереченні комунікантами тверджень один одного. Відповідно такий діалог не приводить до порозуміння обох діалогістів. У свою чергу, синтетичний діалог, навпаки, спрямований на пошук істини і тим самим примирює обидві сторони. Отже, третій тип діалогу є найбільш примирливим та найбільш відповідним комунікативній ситуації [9, 160].

На наше переконання, концепції діалогу М. Бубера та Е. Левінаса певним чином пояснюють та розкривають сутність листовної комунікації. «Повернення до себе через Ти» Бубера є проекцією ситуації звертання-відповіді в епістолярному діалозі. Спілкуючись із Ти (адресантом), автор свідомо підкреслює їхню творчу та духовну єдність, готовність змінюватися та бажання визнати Іншого. Визнаючи перевагу Іншого (за Левінасом), автор та адресант відчувають «взаємну» відповідальність за кожну емоцію, за писане і сказане слово, за своє перебування на творчому олімпі. Адже, визнаючи унікальність іншого адресата, автор тим самим утверджує і свій унікальний статус.

Концепція діалогічності мовлення, створена філософами М. Бубером, Е. Левінасом та П. Рікером, несла релігійне обґрунтування. Водночас російський філософ М. Бахтін у відпрацьованій ним теорії діалогізму з антропологічного погляду обґрунтував діалог. Для спілкування людині потрібен

реальний співрозмовник, який би толерував слова іншого. На думку філософа, «кожна репліка, якою б короткою й уривчастою вона не була, володіє специфічною завершеністю, виражає певну позицію мовця, на яку можна відповісти і зайняти відповідну позицію щодо неї» [1, 407]. Отже, бахтінська теорія повністю заперечувала формалістичний підхід до тлумачення текстів (текст як монолог), натомість створила хороше підґрунтя для розуміння нових форм спілкування: діалог особистостей, діалог між автором твору та читачем, діалог культур тощо.

Цінність чужого слова – в можливості бути почутим Іншим. Власне, діалог, на думку Бахтіна, – це можливість зрозуміти та почути іншу свідомість, це спосіб взаємодії двох свідомостей: «Мовець закінчує своє висловлювання, щоб передати слово іншому або дати місце його активно зворотному розумінню» [1, 407].

Надзвичайно важливим моментом бахтінської теорії є судження про те, що учасниками діалогу є не лише дві особи, але й «розуміння незримо присутнього «третього»» [1, 406]. Адже тільки враховуючи факт словесної триєдності (слово – як діяство на трьох), можна, за задумом філософа, вписатися в діалог. Слово, як явище полігамне, включає в себе трьох персонажів (того, хто говорить, того, хто слухає, та приховані голоси попередніх «власників» слова). Віртуальна присутність саме третього учасника діалогу (нададресанта) є необхідним декодером для порозуміння двох свідомостей. Третім учасником діалогу, на думку філософа, може бути слухач або читач та Бог. У літературному творі «третьім» виступає герой твору або ж читач.

В епістолярному діалозі, де немає спільного ідейного змісту, таким співрозмовником між автором (адресантом) та адресатом може бути прогнозований читач. Адже автор не може не зважати на те, що його листи будуть прочитані, як наслідок, створює собі хороший імідж, моделюючи свій власний автопортрет так, щоб справити позитивне враження на майбутнього читача. Інструментом для розуміння «третього», згідно з бахтінською теорією, слугує «можливість відповісти на висловлювання» (його завершеність), врахування мовленнєвої ситуації, в якій відбувається літературне явище, та експресивний момент висловлювання, тобто «суб'єктивне емоційно оцінне ставлення мовця до предметно-сміслового змісту свого висловлювання» [1, 408, 410].

На підтримку особливостей «діалогічної тріади» виступав представник школи рецептивної естетики Ганс Роберт Яусс, вважаючи, що «діалог складають не тільки два співрозмовники, а й взаємна готовність пізнавати і визнавати іншого в його інакшості» [13, 379]. Тобто це ситуація, коли Інший у межах своєї віддаленості буде намагатися завдяки власному та чужому досвідові наблизитися до досвіду Іншого. Один зі шляхів діалогічного зближення – це «випробувати власний погляд на погляді іншого за допомогою питання-відповіді» [13, 379]. Власне, Яусс у своїй герменевтичній теорії виходив із тверджень Г.-І. Гадамера про те, що для того, щоб зрозуміти текст, потрібно зрозуміти питання, які він ставить. Зрозумівши питання, потрібно зважити усі можливі варіанти відповідей.

Герменевтичні моделі XIX–XX ст. створили хорошу базу для розвитку концепції діалогізму. Теоретичні обґрунтування складових компонентів теорії діалогізму, а саме: прочитання себе через призму іншого, розуміння тексту через обов'язкову присутність іншого тексту, через поліфонію голосів, прихованих у слові, дозволили подивитися на діалог як явище позачасове та поліструктурне. Людське Я завдяки присутності Іншого перетворилося на мовчазне монологічне Ти, на структуровану свідомість. Це дало змогу теоретикам психоаналізу (З. Фройд, К. Юнг, Н. Фрай та ін.) підійти ближче до тлумачення складної ланки психічних процесів всередині особистості та усвідомити «себесутність» посередництвом розуміння власного Его.

Вирізняючи різні компоненти в самому Я, Зігмунд Фройд створив психологічний портрет конкретної особистості, яка підкорюється трьом початкам: власному Я, психічному підсвідомому Воно та Ідеалу-Я, або Над-Я, що втілює ставлення до батьків і є найвищою духовною сутністю, яка репрезентує національну мужність: «...Я змогло оволодіти едіповим комплексом і одночасно підкоритися Воно. У той час, як Я є представником зовнішнього світу, реальності, Над-Я виступає йому назустріч як представник внутрішнього світу або Воно. І ми тепер підготовлені до того, що конфлікти між Я і ідеалом-Я в кінцевому підсумку виразять протиріччя реального і психічного, зовнішнього і внутрішнього світів [7, 27]. Отже, розуміння власної особистості через трикутну призму Я-сутностей дає змогу, на думку учениці та послідовниці Фрейда та Юнга С. Шпільрейн, говорити про перетворення Я в Ми: «Глибина нашої Душі не знає ніякого “Я”, але лише його інтегроване “Ми”, або справжнє “Я”, яке розглядається як об'єкт, котрий підкоряється іншим схожим об'єктам» [12, 213].

Виходячи з позицій Фрейда про ідентифікацію особистості на основі материнсько-батьківського коду, американський теоретик психоаналізу Е. Берн запропонував своє розуміння структури людського Его. Власне, його теорія пізнання особистості через усвідомлення батьківського, материнського та дитячого Я стала рушійною для розуміння діалогічних взаєморозумінь, суперечок, дискусій. Якщо Я – батько, Я – дитина та Я – дорослий перебувають у рівновазі, тоді особистість, на думку Берна, є соціальною та може вести конструктивний діалог. Для того, щоб комунікативний акт відбувся, теоретик пропонує схему Дорослий–Дорослий, відношення ж Батько–Дитина, навпаки, не ведуть до словесної взаємодії партнерів, а лише до деструктивної розмови [3, 163–171]. Отже, діалогічна ідилія, згідно з концепцією Берна, залежатиме від психічної організації особистості та від відношення до Ти, яке у дослідника виявило себе у чотиривекторній позиції: 1) коли Я позитивне, зі знаком плюс оцінює себе і Ти;

2) коли Я оцінює себе зі знаком плюс, а Ти – зі знаком мінус;

3) коли Я оцінює себе зі знаком мінус, а Ти – зі знаком плюс;

4) коли Я негативно оцінює себе і Ти [3, 204–214].

Отже, для конструктивного діалогу потрібно зробити правильний вибір щодо Іншого та реально оцінити своє Я.

Не менш важливим чинником, що впливає на створення та «утримання» комунікативної ситуації, є функція мови як засобу ведення діалогу. Новий підхід до мови як знакової системи, запропонований Ф. де Соссюром, розкриває ще одну особливість людського буття: будучи посередником поміж Я і Ти та поміж світом, мова і є тим засобом ведення діалогу, що дозволяє почути голоси свідомості. Мова, мовлення дасть можливість наблизитися до Іншого, стимулюючи його до відповіді. Процес віднайдення в мові чужого та свого голосів та одночасний пошук свого слова в чужому та у своїй мові чужого сприяє злагодженій роботі щодо розкодування інформації однієї семіосфери. Вирізняючи з-поміж функцій мови комунікативну, ми свідомо трактуємо її (мову) як діалогічний процес, що відбувається в тексті та за його межами. Нова інформація (нові смислові структури) створюється в межах однієї семіотичної системи. Семіотичний простір виконує роль індикатора, який чітко встановлює межі знакового поля і тим самим забезпечує та уможливорює контакт з іншими несеміотичними системами. Отже, проникаючи на чужу територію, слово кодується новою інформацією і пізніше «розсіює» її по різних семіотичних полях, стимулюючи таким чином обмін повідомленнями.

Російський культуролог та семіотик Юрій Лотман у своїй статті «Текст у тексті» наголошує на тому, що текст, «виведений із семіотичної рівноваги, виявляється нездатним до саморозвитку». Отже дієюю, на думку науковця, є ситуація «введення чужого семіозису до “материнського” тексту: предмет уваги переноситься з повідомлення на мову як таку, і виявляється явна кодова неоднорідність самого “материнського” тексту. У цих умовах субтексти, які його творять, можуть виступати один проти одного і, трансформуючись за чужими для них законами, утворювати нові повідомлення» [10, 587].

Отже, важливою ланкою в процесі комунікації є текст-повідомлення та його сприйняття, кодування та трансформації в різних семіотичних полях.

Цікавим моментом комунікації, за Лотманом, є її двовекторність. Тобто напрямки Я–Він та Я–Я, на думку семіотика, є однаково діалогічні, оскільки результатом їхніх «взаємин» є нова інформація. Оскільки будь-який текст несе певну інформацію про світ та людей, то причетність до такої інформації – це вже діалог, це вже повноцінний акт комунікації. Сприймаючи, інтерпретуючи інформаційний потік, ми підсвідомо стаємо учасниками процесів породження, становлення, узагальнення та відмирання свого слова стосовно чужого. Однак і розуміємо одне одного, бо в змісті слів орієнтуємося на те загальне, яке мовознавець О. Потебня окреслив «як найближчий зміст».

Висновки. Отже, ситуація діалогу є цілісним комплексним фактором, що має конкретні завдання та способи реалізації в культурі, філософії, літературі, мистецтві тощо. Сучасні українські вчені, що досліджували діалог у вітчизняній філософії (Н. І. Гринчишин [5], О.П. Котовська [7], Л.В. Оздовська [11] та ін.), завдання комунікації вбачали в народженні нової істини, в подоланні егоцентризму та в успішній реалізації комунікативної мети.

Діалог, на наше переконання, – це не просто звичне спілкування чи комунікація, а радше процес відкриття Іншого завдяки кропіткій праці власного розуму та бажання пізнавати іншу сутність. Філософія століттями істинними та хибними шляхами намагалася утвердити статус Іншого задля

того, щоб уможливити процес пізнання себе через визнання інакшості. Адже рух особистого буття до Іншого виявляється також і рухом до самого себе. Саме бажання до паритетного спілкування з Іншим уможливило існування справжніх міжлюдських стосунків, сприяє пізнанню культури, науки тощо.

Список використаної літератури

1. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування / Михайло Бахтін // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 2002. – С. 406 – 416.
2. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / Михайло Бахтін // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 2002. – С. 416 – 421.
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрнэст Берн. – СПб. : Лениздат, 1992. – 400 с.
4. Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
5. Гадамер Г. Г. Поезія і філософія / Ганс-Георг Гадамер // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 2002. – С. 264 – 272.
6. Гринчишин Н. І. Принцип діалогу як світоглядна парадигма морально-ціннісних орієнтацій та самовдосконалення людини / Н. І. Гринчишин // Аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 162–164.
7. Зборовська Н. В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури : монографія / Ніла Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.
8. Котовська О. П. Діалог як метод пошуку істини в українській філософській традиції : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Котовська Ольга Петрівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2008. – 20 с.
9. Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки – про – Іншого / Е. Левінас. – К. : Дух і Літера, 1999. – 312 с.
10. Левінас Э. Путь к Другому : сборник статей и переводов, посвященный 100-летию со дня рождения Э. Левинаса / Э. Левинас. – СПб. : Лениздат, 2006. – 239 с.
11. Лотман Ю. Текст у тексті / Юрій Лотман // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Л. : Літопис, 2002. – С. 581 – 594.
12. Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні / Людмила Озадровська. – К. : Пропан, 2006. – 118 с.
13. Шпильрейн С. Деструкция как причина становления // Логос. – 1994. – № 5. – С. 213 – 228.
14. Яусс Г. Р. Естетичний досвід і літературна герменевтика / Ганс Роберт Яусс // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 2002. – С. 368 – 401.

Статтю подано до редколегії
29.08.2012 р.

УДК 821.161.2.09+7.01(07)

А. Ю. Усова – аспірант Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Методика аналізу естетичної парадигми драматичного твору

*Роботу виконано на кафедрі зарубіжної літератури
Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ
«Криворізький національний університет»*

У статті зроблено огляд загальнонаукових підходів та методів, покладених в основу методики. Розкрито поняття естетичної парадигми літературного твору та зазначено етапи її дослідження. Обґрунтовано доцільність апробування методики на матеріалі драматичних творів. Визначено ключові та допоміжні естетичні категорії, наявні у драматичних творах. Розроблено методику аналізу естетичної парадигми драматичного твору. Представлено практичну реалізацію запропонованої методики.

Ключові слова: естетика, естетична категорія, системний підхід, рівневий підхід, драма.